

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ТА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОГО ТА ПРИКЛАДНОГО МОВОЗНАВСТВА
І СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

В. П. Пилипак

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА)**

Методичні рекомендації
для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр»
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 Філологія
ОП 035.10 Прикладна лінгвістика
та 035.01 Українська мова і література

Вінниця
2025

УДК 811.161.2'34(091)(072)

I 907

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету
іноземної та слов'янської філології
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 1 від 28 серпня 2025 р.)*

Укладач:

Пилипак В. П., кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Рецензенти:

І. Р. Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса;

І. В. Гарбера, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

I 907 Історія української мови (Історична фонетика): методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія ОП 035.10 Прикладна лінгвістика та 035.01 Українська мова і література / уклад. В. П. Пилипак. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2025. 44 с.

Методичні рекомендації містять короткий зміст лекцій, теми і плани практичних занять, завдання для самостійної роботи студентів до кожної з тем теоретичного та практичного характеру, передбачені програмою курсу «Історії української мови» (1 змістовий модуль «Історична фонетика»). Подано зразки тестів та практичних завдань із модульної контрольної роботи, перелік питань екзамену (заліку) з цього змістового модулю. У заключній частині вміщено критерії оцінювання знань студентів за ECTS та список рекомендованої літератури з курсу.

УДК 811.161.2'34(091)(072)

© Пилипак В. П., 2025

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2025

ЗМІСТ

Вступ Ре.....	4
Рекомендована література з курсу.....	5
Короткий зміст лекцій.....	7
Теми та плани практичних занять	29
Завдання для самостійної роботи студентів	33
Модульна контрольна робота	34
Питання з історичної фонетики до іспиту (заліку).....	37
Критерії оцінювання знань.....	39
Додатки.....	42

ВСТУП

Методичні рекомендації «Історія української мови (Історична фонетика)» створені відповідно до профілю освітньо-професійних програм 035.10 Прикладна лінгвістика та 035.01 Українська мова і література спеціальності 035 Філологія. Курс сприяє формуванню загальних, спеціальних компетентностей та програмних результатів навчання, якими оволодіють студенти. Він спрямований на засвоєння теоретичних знань з історії внутрішньої системи української мови, ознайомлення студентів з основними закономірностями, найважливішими явищами розвитку й формування фонетичної системи української мови, а також на практичне засвоєння теоретичного матеріалу, формування уміння грамотного аналізу історичних змін фонетичної системи та їхніх наслідків для різних рівнів системи сучасної української мови. Важливим аспектом вивчення історії української мови є також формування у студентів-філологів навичок грамотного використання своїх знань з історії мови у практичній діяльності філолога широкого профілю.

Завдання самостійної роботи студентів передбачають виконання домашніх письмових завдань за темами практичних занять, роботу з науковою літературою, що поглибить теоретичний рівень знань з курсу. Їхня мета – надання студентам можливості набрати максимальну кількість балів під час навчання для оцінювання їхньої роботи за системою ECTS. Орієнтовні завдання модульної контрольної роботи та критерії оцінювання навчальної діяльності студентів з першого змістового модулю «Історична фонетика» подані у заключній частині цих методичних рекомендацій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Пилипак В. П., Пилипак Т. А. Вступ до слов'янської філології (тестові та контрольні завдання): практикум. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 51 с.
2. Пилипак В. П., Пилипак Т. А. Історія української мови. Фонетика: навч.-метод. посіб. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 86 с.
3. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Київ: «Академія», 2010. 246 с.
4. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. Київ: Видавничий дім «Академія», 2008. 343 с.
5. Мозер М. Історія української мови. Київ: Бібліотека ЛІКБЕЗ, 2018. 30 с.
6. Мозер М. Причинки до історії української мови / за заг. редакцією С. Вакулєнка. Харків: Харківське-історико-філологічне товариство, 2008. 832 с.
7. Наєнко Г., Суховій О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології: навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 303 с.
8. Наєнко Г. М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика: навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. 112 с.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: «Либідь», 1995. 294 с.
10. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: історико-фонетичний нарис. Київ: Наукова думка, 1988. 277 с.
11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 198 с.
12. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? Київ: Вид. дім «КМ Academia», 1994. 33 с.

Допоміжна література

1. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). IX–XX ст. Київ: «К.І.С.», 2020. 192 с.
2. Леута О. І. Старослов'янська мова: підручник. Київ: «Фірма ІНКІОС», Центр навчальної літератури, 2007. 256 с.
3. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ: Наукова думка, 2000. 370 с.
4. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя: монографія. Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. 102 с.
5. Мойсієнко В. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги: монографія. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 93 с.

6. Мозгунов В. В. Хрестоматія з історії української мови: навч. посіб. 2-ге видання. Вінниця: Кушнір Ю. В., 2018. 119 с.
7. Півторак Г. Давньоруська мова: реальність чи міф? *Вісник Міжнародної асоціації україністів*. 1991. № 2. С. 28–36.
8. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски». Київ: ВЦ «Академія», 2001. 153 с.
9. Пономарів О. Фонема Г та Г. Словник і коментар. Київ: ВЦ «Просвіта», 1997. 40 с.
10. Таранець В. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). Одеса: Астропринт, 1999. 142 с.
11. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. Київ: Спалах, 2004. 271 с.
12. Фаріон І. Мова – краса і сила. Суспільно-креативна роль української мови в ХІ – середині ХІХ ст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. 212 с.
13. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленко, А. В. Даниленко. Харків: «Акта», 2002. 1054 с.

КОРОТКИЙ ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ

Історія української мови (ІУМ) як наукова та навчальна дисципліна

Ще кілька століть тому мова українців суттєво відрізнялася від теперішньої. Ще більше відмінностей було на різних етапах її існування у давні часи. Розвиток мови – це постійні зміни її звукового ладу, лексичного складу та граматичних виявів. Пізнання джерел, суті та наслідків цих змін допомагає зрозуміти складний процес формування українського народу і його сучасної мови.

Історія української мови – наука, що вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови. Наукове вивчення історії мови можливе лише завдяки дослідженню всіх її підсистем. Одиниці кожного рівня мови змінюються самі і зумовлюють зміни інших мовних рівнів і мовної системи загалом.

Опис історичних змін здійснюють на кожному окремому рівні історії мови такі галузі:

- історична фонетика;
- історична граматика;
- історична лексикологія і фразеологія.

Хронологію виникнення діалектів досліджує:

- історична діалектологія.

Історію стилів мовлення, орфографічні зміни вивчає:

- історія літературної мови.

Кожен рівень є окремою галуззю єдиної науки – історії української мови.

Вивчення історії виникнення і становлення мовних одиниць усіх рівнів дає можливість розв'язати основну наукову проблему історії мови: коли, за яких умов виникла українська мова, які процеси і явища відбувалися на кожному етапі її розвитку.

Об'єктом вивчення історії мови є мова в її історичному розвитку від найдавніших часів до сьогодення.

Предметом історії мови є фонетичні, граматичні, стилістичні, лексичні зміни, що відбуваються на певних етапах розвитку мовної системи; визначення причин, які викликали ці зміни.

Значення вивчення історії української мови полягає в тому, що цей процес сприяє розкриттю основних тенденцій розвитку мови, які забезпечили її сучасний стан, прогнозуванню її подальшого розвитку, а також опису змін, яких зазнали фонетико-фонологічна, лексична, граматична, стилістична системи мови в різні історичні періоди її розвитку.

Основні джерела вивчення історії української мови обумовили її самотність.

Вивчити шляхи формування мови народу – це означає дослідити лексичний, фонетичний, граматичний матеріал, який би свідчив про зміни, які відбулися в

мові на певних етапах її становлення. Такий матеріал добирається із різноманітних джерел. Але лише залучення фактів із кількох джерел може дати адекватну характеристику того чи іншого явища у мовній системі щодо його походження. Джерелами вивчення історії української мови є:

1. Жива розмовна мова, яка в своїх діалектах зберігає багато явищ минулих епох, що під час зіставлення з сучасними даними дозволяють передбачати природу тих чи інших процесів. Саме вивчення діалектного матеріалу дає можливість, зокрема, встановити, що звук [i] у сучасній українській мові є різний за походженням.

2. Надзвичайно важливим джерелом наших знань про минуле мови, про етапи її розвитку є писемні пам'ятки. Більшість пам'яток давньоруської та староукраїнської мови належать до періоду XVI–XVII ст. До найдавнішого періоду XI–XIV ст. зараховують не більше тисячі джерел. Найціннішими можуть вважатися датовані писемні джерела, оскільки вони дають найдостовірніший матеріал про хронологію мовних змін. Водночас розвиток комп'ютерних технологій дає можливість зараз більш точно встановлювати час появи тих джерел, які не були датовані. Усі писемні пам'ятки можна поділити на кілька типів:

- кириличні написи, що збереглися на судинах, каменях, гробницях, монетах, культових предметах;

- списки зі старослов'янських текстів церковного змісту: Євангелія, збірники, службові мінеї;

- світсько-юридичні та церковно-юридичні документи: збірники законів, судебники;

- руські літописи – найдавніші оригінальні пам'ятки історико-літературного жанру. До них належить «Повість минулих літ»;

- давньоруські грамоти. Грамота – це писемний акт, який готувався як державними органами, так і приватними особами;

- художньо-публіцистичні твори, житійна література: «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Житіє і ходіння Даниїла, руської землі ігумена».

3. Топоніміка (від топонімія – галузь лінгвістики, що вивчає власні географічні назви) є досить стійким елементом словникового складу мови. У топонімах виразно відбиваються життя, побут народу, його матеріальна та духовна культура. Географічні назви ведуть початок із глибокої давнини і часто зберігають фонетичні і морфологічні особливості старої мови. Топонім може підлягати змінам, але це своєрідні зміни, не схожі на зміни в інших шарах лексики. Топоніми є відбиттям міжетнічних зв'язків. Типовим прикладом можуть бути назви річок Дін, Дніпро, Донець, Дністер, Дунай, корінь яких є іранського походження.

4. Особливо цінними є дані мов, у яких писемність виникла раніше, ніж у східних слов'ян. Зіставлення з іншими слов'янськими мовами дає можливість

робити висновки про певні закономірності розвитку мови, зокрема української, пор.: пол. mięso, рос. мясо, укр. м'ясо; пол. dąb, рос. дуб, укр. дуб.

Різні теорії походження українців та української мови

Мова є складною системою, яка змінюється і вдосконалюється впродовж багатьох століть. Питання походження української мови завжди було в полі зацікавленості зарубіжних і українських лінгвістів, істориків і етнографів. Дослідники порушували питання про місце і шляхи формування українського народу і його мови.

У XIX ст. відбулася полеміка між російським істориком М. Погодіним (1800–1875), який вважав, що українці прийшли на територію нинішньої України з Прикарпаття і заселили Київщину не раніше XV ст., та українським істориком, етнографом М. Максимовичем (1836–1873), який доводив автохтонність (споконвічне проживання) українського населення на своїх корінних землях і відзначав, що українська мова сформувалася у Південній Русі в X–XI ст. Пізніше цю дискусію продовжили О. Соболевський і український мовознавець П. Житецький (1836–1911) (йому належить полемічна стаття «Стосовно питання про те, як розмовляли в Києві в XIV і XV ст.»).

Надбанням вітчизняних дослідників (О. Потебні, П. Житецького, М. Максимовича) є наукове обґрунтування старожитності, самобутності української мови та її говорів. Їхні висновки засновані на ретельному аналізі давніх писемних пам'яток та фактів живої української мови. Таким чином П. Житецький, досліджуючи граматичні форми в Ізборнику Святослава 1073 р., відкрив явища, характерні для сучасної української мови (наприклад, у 3 особі однини теперішнього часу є замість *єсть*, *буде* замість *будеть*; евфонічні чергування *у – в*). Такі самі ознаки має й Галицьке (Клирське) євангеліє 1144 р. На підставі цього дослідник зробив висновок, що «Київське наріччя не відрізнялося суттєво від того наріччя, яким розмовляли в Галичі, тобто до цього часу в Києві жило те саме плем'я, що жило і в Галичі».

XX ст. відзначилося ідеологічними намаганнями довести, що між українською, російською, білоруською мовами більше спільного, ніж відмінного, і пошуками витоків спорідненості, а також спільної східнослов'янської прамови («колиски» братніх мов).

Розроблена російським філологом Олексієм Шахматовим (1864–1920) і доопрацьована російським мовознавцем Федором Філіним (1908–1982) теорія спільної давньоруської мови, яка начебто існувала в період Київської Русі і стала джерелом для російської, української і білоруської мов, надовго запанувала і в українському мовознавстві. Проте в українській славістиці вже з 20-их років XX ст. розуміли штучність терміна «праруська мова». Український лінгвіст Є. Тимченко (1866–1948) називав праруську мову мовним міфом. Вітчизняний учений Іван

Огієнко (1882–1972) стверджував: «Три східнослов'янські мови... зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і так званої “праруської” спільної мови ніколи не було». Український науковець Степан Смаль-Стоцький (1856–1938) стверджував: «“Праруська мова” нічого нам не допоможе, нічого не вяснить. Навпаки. Плутає думки при дослідах».

Такий підхід українських мовознавців до проблеми спільної східнослов'янської прамови довгий час уважали периферійним, буржуазно-націоналістичним, антинауковим. Однак дослідження останнього часу підтверджують його істинність. Так, російський мовознавець Любов Куркіна, одна з укладачів «Етимологічного словаря славянских языков», вважає, що сучасні дослідження не доводять існування прадіалектів для кожної із слов'янських мовних груп. Отже, дивним є ствердження наявності давньої спільної мови для сучасних східнослов'янських, за умови відсутності такої у західно- чи південнослов'янських мов.

Праслов'янська мова як спільна мова слов'ян.

Час розпаду праслов'янської мовної єдності

Археологічні дані свідчать, що слов'яни споконвіку живуть у Європі. Усі вони в минулому становили етнічну і культурну спільноту. Останні дослідження істориків, археологів доводять, що територія сучасної України є частиною прабатьківщини слов'ян. Більшість науковців схиляється до того, що слов'янська прабатьківщина була розміщена між Карпатами, Наддніпрянщиною (охоплюючи частину лівого берега Дніпра) і Пінськими болотами. На півночі межею, ймовірно, була річка Прип'ять, на заході – Західний Буг.

О. І. Крижанівська вважає, що ця гіпотеза обґрунтована насамперед мовними фактами: усі слов'янські мови засвідчують найдавніші лексичні зв'язки з іранськими й балтійськими племенами та не відображають набутих германських мовних ознак. Найдавніша топонімія (насамперед назви річок) вказує на поширення іранських племен у басейні Дону і Дніпра, а також давніх балтів вище Прип'яті і Десни.

Спочатку всі слов'яни були культурно близькими племенами, які користувалися спорідненою спільнослов'янською або праслов'янською мовою. Вона виокремилася із праіндоєвропейської мови приблизно в IV–III тис. до н. е. й існувала впродовж багатьох століть, розпалася приблизно в VI ст. н. е. Ця мова не була монолітною і складалася з певних діалектних угруповань, подібних за лексикою, фонетикою, граматиною.

Спільнослов'янський мовний період історики мови поділяють на такі етапи:

1) ранній (IV–III тис. до н. е. – кінець I тис. до н. е.). У цей період виробляються ознаки, що відрізняли праслов'янську мову від інших індоєвропейських: довгі [a] та [o] утворили [a] довге; короткі [a] та [o] – коротке [o]; [u] довгий перейшов в у [ы]; короткий [u] – [ъ]; [e] широкіе – [ѣ]; [i] короткий – в [ь]. Зникло

протиставлення голосних за ознакою довгий – короткий: а, і, ы, ъ стали тільки довгими, голосні о, е, і, ь – тільки короткими. У системі приголосних звук [s] після і, у, г, к перейшов у [x] (пор. лит. *blusa* і прасл. *блъха*);

2) середній (I тис. до н. е. – III–V ст.). У цей час палаталізувалися приголосні, що привело до появи м'яких ж, ч, ш; діяв закон відкритого складу; зникли колишні дифтонги, відпали приголосні в кінці слів; з'явилися діалектні ознаки в праслов'янській мові;

3) пізній (V–VI ст.). Його вважають перехідним від старого стану праслов'янської мови до нового, коли вона почала розпадатись на окремі мови, хоча переважно продовжувала зберігати свою єдність.

На середньому етапі існування праслов'янської мовної єдності відбувалися істотні переселення слов'ян: імовірно, на початку V ст. слов'яни перейшли р. Одер, рухалися до р. Лаби й за неї. У IV–V ст. вони потрапили в Карпати, з'явилися в Баварії, на Балканському півострові. Слов'янський світ розпався на частини, що зумовило і розпад єдиної мови. Починаючи з VI–VII ст., всі основні зміни у праслов'янській мові приводили до відмінних результатів в різних слов'янських областях. Це свідчить про припинення існування єдиної мови і початок формування нових мов на основі її діалектів.

Отже, праслов'янська мова існувала в історичних межах IV–III тис. до н. е. – V–VI ст. н. е. За словами сучасного українського історика мови Григорія Півторака, «відносна праслов'янська етномовна спільність, яка ніколи не була суцільним монолітом, на середину I тис. н. е. остаточно розпалася на окремі діалекти, об'єднані в певні масиви – макрозони». Розпочався період утворення нових слов'янських мов, у т. ч. української.

Щодо часу і шляхів формування окремих слов'янських (особливо східнослов'янських) мов немає спільної думки. Так, у радянському мовознавстві період від VII до IX ст. вважається антським (за свідченням грецьких істориків середини VI ст. Прокопія Кесарійського та Маврикія, слов'яни поділялися на дві групи – славіни й анти). Це початок існування спільносхіднослов'янської мовної єдності, яка з утворенням Київської Русі й виникненням на основі східнослов'янських племен давньоруської народності переросла в давньоруську мову, що існувала до XIV ст., а з часом через міжусобиці серед князів та монголо-татарську навалу розпалася разом із державою на три окремі східнослов'янські мови – українську, російську, білоруську. Проте навіть Ф. Філін, один з теоретиків давньоруської народності і мови, визнавав, що «наявність значної кількості діалектних суперечностей як у праслов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом».

Український мовознавець Леонід Булаховський (1888–1961) вважав, що виразні лексичні, фонетичні, частково морфологічні ознаки української мови можна спостерігати вже у пам'ятках XII ст.

Узагальнена періодизація історії української мови О. І. Крижанівської

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VII ст.).

2. Східнослов'янський мовний період із протоукраїнськими діалектами (VII–X ст.), або протоукраїнський.

3. Давньоукраїнська мова (XI–XIII ст.). У цей період сформувалися специфічні українські фонетичні ознаки, відбувся занепад зредукованих (надкоротких) голосних; виникли характерні лише для української мови лексеми (оболонь, гай, пуща, яр, криниця, зоря, жадати, ховатися тощо); виявилися втрачені іншими слов'янськими мовами морфологічні особливості (напр., збереження закінчення -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду: меду, вітру, дощу; закінчення -ові, -еві в іменниках давального відмінка: богові, Ігореві; форми 3-ї особи однини дієслів I відміни без кінцевого -ть: може, иде, несе).

У цей період писемні пам'ятки вперше фіксують слово Україна. В Іпатіївському літописі під 1187 р. у розповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича сказано: «И плакалася по немь вси переяславци, о нем же Украина много постана». Етимологію цього слова досі остаточно не з'ясовано. Ю. Карпенко, наприклад, виводить її з праслов'янського іменника украй, який у давньокиївський період означав 'край', 'кордон'.

Мову писемних пам'яток цього періоду називали слов'янською або руською.

4. Середньоукраїнська мова (XIV – кінець XVII ст.). У цей період завершилося формування основних протиставлень у фонологічній системі (тверді – м'які, дзвінкі – глухі), відбулося утворення різновидів простих і складних речень, самотнього лексичного складу української мови.

Мову цього періоду називають «русською», «українською» (із XV ст. у граматах, Пересопницькому євангелії 1556–1561 р.), «малорусською», «козацьким язиком», зрідка – «язиком литовським».

5. Нова українська мова (початок XVIII ст. – до сьогодні). Період остаточного становлення всіх мовних рівнів, виникнення сучасної літературної форми української мови, закріплення за нею єдиної офіційної назви.

На підставі поглядів і досліджень сучасних істориків української мови, українська мова – самостійна, автохтонна мова українського народу, що сформувалася на основі протоукраїнських діалектів праслов'янської мови, в період від VII до XIV ст., у південній частині східнослов'янського мовного ареалу і донині продовжує розвиватися.

Історична фонетика. Загальна характеристика історії формування фонетичної системи української мови

1. Історична фонетика вивчає характер змін у звуковій системі мови, визначає тенденції розвитку системи голосних та приголосних звуків. Історична фоне-

тика дуже тісно пов'язана із морфологією. Звукова система мови значно складніша і багатша, ніж графічна, через це між ними не було і немає тотожності. Звукові особливості української мови належать до найдавніших її рис. Ці фонетичні риси збереглися впродовж багатьох століть. Завданням історичної фонетики є розкриття закономірностей розвитку фонетичної системи, з'ясування генезису звуків, їх історичного розвитку.

2. Давньоукраїнська мова мала значною мірою відмінну систему звуків. Це стосується і системи голосних, і системи приголосних. Для системи голосних найдавнішого періоду були характерні такі звуки:

- заднього ряду – [a], [o], [ɔ], [y], [ы], [ъ];
- переднього ряду – [e], [ɛ], [и], [ê] (ѣ), [ь].

Звуки: [a], [y], [ы], [и], [ê] (ѣ) – довгі; [o], [e] – короткі, [ъ], [ь] – надкороткі.

Система приголосних складалася з таких звуків: [б], [п], [в], [м], [д], [т], [з], [с], [л], [н], [р], [ш'], [ч'], [дж'], [ц'], [к], [х], [г], [ј]. Вважається, що в доісторичний період типовим був проривний [г]. Пізніше характер цього звука міняється, і він переходить у фрикативний [г], що фіксується у південних говорах української мови, а також у південних говорах сучасної російської мови.

Приголосних було менше, ніж тепер. Новим, запозиченим був звук [ф].

Плавні сонорні [р] і [л] у ранній період виконували роль складотворчих приголосних. Завжди м'яким був і залишається приголосний [ј]. М'якими були шиплячі приголосні та приголосний [ц']. У процесі розвитку мови відбулося ствердіння шиплячих приголосних, а також деяких інших звуків.

3. Вважається, що до початку VII ст. встановлюються у мові певні фонетичні закони:

– закон відкритого складу, в основі якого лежить тенденція до висхідної звучності. Кожен склад має починатися найменш звучним звуком і закінчуватися голосним: стѣ-на, сто-ль, зър-но, го-р-дѣ – усі склади відкриті;

– закон внутрішньоскладового сингармонізму, який полягає в тому, що в межах одного складу поєднуються звуки схожої артикуляції: палаталізовані (м'які) приголосні поєднувалися з голосними переднього ряду (и [i], ь [ь], ѧ[ɛ], е [e], ѣ [ě]), непалаталізовані (тверді) – з голосними непереднього ряду (ы [y], у [u], ъ [ъ], о [o], ж [ɟ], а [a]): мы-шь, же-на, бы-ти, чь-то, дѣ-ра-ти.

4. Наголос на початку був не лише силовим, а й музикальним, тобто під наголосом голосний вимовлявся з більшою силою і змінювалася висота його звучання. Динамічний наголос, як у сучасній українській мові, характеризується тим, що наголошений склад відрізняється більшим напруженням артикуляції. В українській мові найдавнішого періоду її розвитку наголос був політонічним. Політонізм полягав у тому, що у процесі розрізнення слів і форм використовувалося не лише розрізнення місця, але й розрізнення якості наголошуваного складу,

розрізнення руху тону. Наголос міг бути висхідним або низхідним. Згодом більшість слов'янських мов втрачають таку ознаку, як політонізм, набуваючи динамічності.

Зіставлення фактів сучасної української мови з іншими слов'янськими та мовою литовською дозволяє говорити про зміну місця наголосу і про зміну характеру інтонації. Ці факти називаються законом Фортунатова де Соссюра. Підтвердженням існування у дописемний період висхідної та низхідної інтонації є такі факти:

– давнім дифтонгічним сполукам *[or], *[ol] на початку слова перед приголосним відповідав висхідний наголос;

– давні дифтонгічні сполуки *[or], *[ol], *[er], *[el] між приголосними мали висхідний наголос і перетворилися на сполуки [-оро-], [-оло-], [-ере-]. Ці сполуки з висхідним наголосом мають наголошення на другому складі: ворона, вперед, болото; а з низхідним – мають наголос на першому складі: город, ворон, берег, голод;

– розвивається приставний [в] або [г] перед [о], який мав місце у випадку висхідної інтонації: вісім, вістря, гострий, вітчим, вотчина, вітчизна;

– наявність у сучасній українській мові наголосу, що падає на прийменник: підтюпцем, наново, наголо.

У сучасній українській мові ненаголошені голосні здебільшого не змінюють характеру своєї вимови. Відрізняються лише голосні [е] та [и]. Ці звуки у ненаголошених позиціях, як правило, не розрізняються. Відтінок їхньої артикуляції визначається сусідніми звуками. Змішування вимови ненаголошених [е] та [и] – характерна риса сучасної української мови.

Зміни у групах приголосних з [j]

Середньопіднебінний [j] у праіндоєвропейській мові був іменниковим або дієслівним суфіксом, щодо попередніх приголосних – нейтральним і не впливав на них. Однак на слов'янському ґрунті активно почали відбуватися асимілятивні (уподібнювальні) процеси в групах із [j], які привели до появи нових співвідношень фонем у спільнослов'янській мові. Змін зазнали такі звуки і звукосполучення:

1. Задньоязикові г, к, х. У сполуках gj, kj, xj приголосні були твердими. Під дією [j] їх артикуляція наблизилася до зони палатальних: вони пом'якшилися і перейшли в шиплячі, потім шиплячі асимілювали [j] і виникли подовжені шиплячі, м'які за якістю, що згодом стяглися: gj → g'j → zj → žž → ž (*drugj- – д.-укр. дружу); kj → k'j → čj → čč → č (*mokj- → д.-укр. мочу); xj → x'j → šj → šš → š (*suxj- – д.-укр. сушу).

Депалаталізація шиплячих відбувалася на ґрунті окремих слов'янських мов, які зберігають фонетичні зміни у вигляді чергувань [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш]: могти – могу, пекти – печу, тихий – тиша.

2. Свистячі з, с. У звукосполученнях zj, sj під впливом [j] відбулася палаталізація зубних, їх артикуляція посувалася у палатальну зону, де утворювалися шиплячі, тому вони змінилися на [ž], [š], звукосполуки набули вигляду žj, šj, які зазнали фонетичних змін: žj → žž → ž: → ž (*lazj- → д.-укр. лажу); šj → šš → š: → š (*pisj- → д.-укр. пишу).

Сучасна українська мова зберегла чергування з – ж, с – ш: мазати – мажу, казати – кажу, нести – ноша, пасти – паша.

3. Сонорні р, л, н. Зміни в групах приголосних rj, lj, nj призвели до появи м'яких сонорних: rj → r'j → r'r' → r': → r' (*morje – д.-укр. море); lj → l'j → l'l' → l': → l' (*polje → д.-укр. поле); nj → n'j → n'n' → n': → n' (*konj → д.-укр. конь).

Депалаталізація в іменниках середнього роду відбулася вже на українському ґрунті в називному відмінку однини: поле, горе, море.

4. Проривні д, т. Початковий етап змін: dj → d'j → d':; tj → t'j → t':. У діалектах, які пізніше стали основою української мови, в подальшому [d:] перетворився на [ж], [дж] в іменниках типу межа, саджа (діал.) і [ж], [дж], [d'] у дієсловах сижу (діал.), сидю (діал.), сиджу (літ.); [t:] – на [тш] → [ч] у дієслівних формах та іменниках (свіча, лечу).

Нова фонема [дж] у протиукраїнських говорах в іменниках спростилася до [ж] (межа, саж), у дієсловах – збереглася (літ. ходжу, сиджу, хоча діал. хожу, сижу, сидю, ходю).

5. Сполуки кількох приголосних та губних з [j]:

а) zgj → zgj → [ž'ž'] – рос. вижжу (пор. визе);

skj → skj → [š'č'] – укр. пишу (пор. писк);

zdj → ždj → [ž'dž'] – укр. їжджу (пор. їздити);

stj → štj → [š'č'] – укр. пущу (пор. пустити).

б) bj → бл': блюдо;

pj → пл': плювати;

vl': ловля;

mj → мл': земля.

Активізація [j] у фонетиці спільнослов'янської мови привела пізніше до й до змін у фонології: виникли протиставлення фонем за твердістю-м'якістю: /r/ – /r'/, /l/ – /l'/, /n/ – /n'/; виникли чергування звуків, що згодом перетворилися на фонологічні: /g/ – /ж/; /k/ – /ч/; /x/ – /ш/. Так з'явилися нові фонemi /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, які спочатку були постійно м'якими.

Палаталізації (перехідні пом'якшення) задньоязикових приголосних

Задньоязикові [g], [k], [x], поєднуючись із голосними переднього ряду, які викликали пом'якшення попереднього приголосного, не могли артикуляційно наближатися до середньоязикових і зазнавали якісних змін, перетворюючись спочатку на позиційний варіант задньоязикового, згодом – на окрему фонему. Такі

зміни називаються перехідними пом'якшеннями задньоязикових, або палаталізаціями задньоязикових. Вони відбувалися в кілька етапів, неодноразово, дали різні результати й мають неоднаковий вияв у сучасних слов'янських мовах.

I палаталізація (кінець старої – початок нової ери): [g] → [ž'] (друг – дружити), [k] → [č'] (рука – ручка), [x] → [š] (страх – страшно);

II палаталізація (II–V ст. після зміни дифтонгів [oi], [ai] на и та ъ): [g] → [dz'] / [z'] (нога – нозі), [k] → [c'] (рука – руці); [x] → [s'] (вухо – вусі).

III палаталізація (після II, V–VII ст. до остаточного розпаду праслов'янської мови): [g] → [z'], [k] → [c'], [x] → [s'] (зберігається в українській мові в обмеженій групі слів вівця, лице, місяць, палець, князь).

Часокількісне вирівнювання та монофтонгізація дифтонгів

До найдавніших праслов'янських перетворень у системі голосних належить часокількісне вирівнювання голосних, яке передусім охопило довгі й короткі голосні [o] та [a].

Короткі голосні [ǫ], [ǣ] перетворилися спершу на [ō], який звузився, набув довготи, а з часом набув артикуляції сучасного голосного [o]: д.-укр. домъ, око, овъця.

Довгі голосні [ō], [ā] злилися в довгому [ā], який спочатку був лабіалізованим голосним заднього ряду, більш відкритим, ніж довгий [ō]. Пізніше він втратив довготу і лабіалізацію та перетворився на [a], успадкований українською мовою: д.-укр. мати, спати.

Короткий [ĕ] у праслов'янській мові зберігся, але на певному етапі перетворився на [e] нормальної довготи і був успадкований усіма слов'янськими мовами (д.-укр. медь, небо). Довгий [ē] на слов'янському ґрунті після твердих приголосних змінився на відкритий голосний переднього ряду [ǣ], який пізніше розвинувся в [ě] (д.-укр. вѣтръ). Після м'яких шиплячих приголосних та [й] звук [ē] змінився на [a] (д.-укр. жарь, дрижати, кричати).

Редукції зазнали короткі голосні [ī], [ī̄] і перетворилися на ультракороткі (зредуковані) [ɨ] та [ɨ̄]: вдова, гость, мѣхъ, сѣнъ. Довгі відповідники цих звуків змінилися так: [ī] на [i] (пити, три); [ī̄] на [ы] (дымъ, сынъ). Поява ультракоротких [ɨ], [ɨ̄] спричинили нове протиставлення в системі вокалізму: ультракороткі фонемі – фонемі нормальної довготи.

Процесом часокількісного вирівнювання були охоплені і дифтонги: внаслідок збігу довгих [ō], [ā] в одному звукові [a] і коротких [ǫ], [ǣ] у звукові [o] кількість дифтонгів зменшилася ([ǣi], [ǫi] → [oi]; [ǣu], [ǫu] → [ou] і т. д.). Однак під дією закону відкритого складу перед наступним приголосним, і ці дифтонги не могли зберегтися, оскільки в них другий компонент був нескладотворчим і закривав склад, – відбулася монофтонгізація.

Монофтонгізація (з грец. «один звук») – процес перетворення дифтонгів на однозвуки (кінець слова й перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонемні (перед голосними).

Наприклад, [ai], [oi] → ʰ, и: цʰна, столи (кінець слова); [ei] → [i]: зима, край (у кінці слова і перед приголосним), [au], [ou] → [yʰ]: турь, оучо, другь. Перед голосним цы дифтонги розпалися на два окремі звуки: [ei] → [e] та [j]; [au] → [a] та [ɥ] (плавати), [ou] → [o] та [ɥ] (ковати).

Наслідки злиття двох якісно різних звуків в одному, монофтонгізації чи розщеплення дифтонгів у різних фонетичних умовах наявні в сучасній українській мові у вигляді різноманітних чергувань (наприклад, котити – катати, летіти – літати, везти – возити, лізти – лазити, ліпити – липнути, трясти – трусити, дуб – діброва, пам'ятати – спомини, киснути – квас, беру – збори, коваль – викувати, дохлий – тхнути, вити – вінок, посол – посилати – послати, садити – сидіти – сідало, гребти – вигрібати – граблі, умерти – умирати – мрець – мор, орати – рілля – рало). З погляду сучасної мови появу фонемних чергувань позиційними умовами пояснити неможливо, такі чергування називають історичними.

Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу.

Їхні наслідки у сучасній українській мові

1. Втрати приголосних у кінці слова (*domūs → д.-укр. домь, *slōvōs → д.-укр. слово) та переміщення приголосних на межі серединних складів. Процес переміщення був поступовим: приголосний, що закривав склад, приєднувався до наступного складу, відкриваючи попередній: *kos-ть → д.-укр. ко-сть, тер-ль → д.-укр. те-плъ.

2. Поява носових [ě] та [ǫ]. Пізніше на письмі їх передавали літерами кириличного алфавіту Ѧ (юс малий) та Ж (юс великий). Вони з'явилися перед наступним голосним, коли носовий закривав склад. Голосний переднього ряду [e] розвинувся зі звукосполучення [en], що виникло з індоєвропейських [ēn], [ēm] та праслов'янських [ъn], [ъm].

Носовий [o] став наступником [on], яке витворилося на місці [ǫn], [ǣn], [ǔn], [ǔm].

Наприклад, [ъn], [en], [ъm], [em] → Ѧ (пѦть ← *pent, мѦсо ← *menso); [ъn], [om], [on], [ъn] ← Ж (рЖка ← *ronka, зжбъ ← *zonb).

3. Відновлення складотворчості [r], [l]. До дії закону відкритого складу в слов'янській мові траплялися звукосполучення [ʁr], [ʁl], [ʁr], [ʁl] та [or], [ol], [er], [el]. Якщо вони займали позицію перед голосним, то сонорні [r], [l] не закривали складу, приєднуючись до наступного голосного *bь-ra-ti, *go-ra, *po-le. У позиції перед наступним приголосним вони закривали склад, не приєднуючись до наступного, бо це суперечило тенденції до висхідної звучності. Отже, під впливом закону відкритого складу [r], [l] після [o], [e] ставали складотворчими: *mol-dъ → *mol-l-dъ, *der-ve → de-r-vo. Якщо [r], [l] стояли після [ʁ], [ʁ], то голосні редукувалися

(скорочувалися), передаючи складотворну властивість сонорним, а самі перетворювались на ледь помітний призвук: *vьl-na → *v|l-na, *zьr-no → *zr-no.

4. Розвиток протези (приставного звука). Цей процес пов'язують із появою міжслівного зіяння (збіг двох чи кількох голосних на межі двох слів, із яких перше закінчується, а друге починається на голосний) внаслідок занепаду кінцевих приголосних. Якщо попереднє слово закінчувалося, а наступне починалося на голосний, то це суперечило дії закону висхідної звучності.

Протетичним приголосним (неетимологічний голосний, що приєднується до початкового голосного у слові) був [v] або [j]. Приставний [v] стояв тільки перед голосними, що за походженням пов'язані з давнім [u] – [ũ] і [ū]. Наприклад, д.-укр. выдра, въпити, укр. вим'я. Протетичний [j] з'являвся перед [ě] коротким, де позиційно виникав [и] (*jьmъ – иму), а також перед [a], [e], [ę] в пізніший період (я, яблуко, ягня).

Виникнення ще на спільнослов'янському ґрунті протетичного [j] перед [a], [e] зумовило те, що слов'янські за походженням слова, крім вигуків, сполучників і часток (а, е-е-е, ех, ах), не починаються на [a], [e].

5. Спрощення в групах [dt], [tl]. Відбулося під час розпаду праслов'янської мови (приблизно до VI ст.): *ordlo → ralo, *pletla → plela.

Проривні [d], [t] у сполученні з [l] зблизилися і злилися, утворивши спільну артикуляційну одиницю, в якій проривний компонент поступово зник. У західнослов'янських мовах такі сполуки збереглися: пол. mydło, radło.

О. І. Крижанівська стверджує, що в українських сідло, мітла ці сполучення пізнішого походження: сѣдло, метала. Виникли вони, коли слабкі зредуковані занепали: сѣдло (сідло), мітла (мітла).

6. Зміна сполук [gv], [rv], [hv]. Вони перетворилися перед ъ, и (← *oi, ai) на [zv], [cv], [sv]: д.-укр. звѣзда ← *gvoizda, цвѣзда ← *kvoitъ, вльсьви ← *v|ъхвъ. Рефлекс [g], [k], [v] у цих сполуках не становить чітко витриманої системи в українській мові (пор. укр. цвіт, але й квіт, квилити). У західнослов'янських мовах подібних змін не зафіксовано: пол. gwiazda, kwiat, чеськ. hvězda, květ.

Злиття заднього [ы] та переднього [i] в одному передньо-середньому [и]

1. О. І. Соболевський із цього приводу писав: «Випадки вживання ы замість и та навпаки, що вказують на ствердіння приголосних, з'являються в галицько-волинських пам'ятках уже в XII ст.». На думку акад. О. Шахматова, цей процес зумовлений ствердінням приголосних. Але П. Житецький вважає, що поява нового [и] пояснюється тенденцією відходження старого звука [i] від новоутвореного [i], який з'являється в результаті занепаду зредукованих на місці колишніх [o] та [e].

2. Злиття заднього [ы] та переднього [i] в одному передньо-середньому, високо-середньому [и] фіксується в більшості говірок української мови. Цей про-

цес починається у південних діалектах в XI ст. Підтверджується це писемними пам'ятками. Раніше етимологічно різні звуки чітко розрізнялися. Особливо виразно це фіксується у «Лексиконі» Памви Беринди. У різних діалектах цей процес відбувається в різний час.

3. На Закарпатті цей перехід артикуляції передньої до середньої відчутний не лише в середині або в кінці слова, а й на початку: Иван, игла, икра, игра.

4. У бойківських і лемківських говірках сучасної української мови ці етимологічні звуки [ы] та [і] ще розрізняються: риба, тихо, мило, мілий, сіла (іменник), син.

5. У давньоруській мові задньоязикові [г], [к], [х] були завжди твердими. Пізніше відбувається їхнє пом'якшення і сполуки [гы], [кы], [хы] переходять у [ги], [ки], [хи], що підтверджується діалектами. Унаслідок цього втрачається друга палаталізація у випадках типу: вороги, кожухи, чоловіки, вовки.

Фонетичні процеси на початку слова

1. У давньоруській мові окремі голосні могли виступати в абсолютному початку слова, але далеко не всі. На початку слова не могли виступати голосні [ы], [а], [ē] (ѣ), [е].

2. У тих випадках, де голосні опиняються на початку слова, перед ними у давньоруській мові вже в доісторичну добу розвиваються протетичні приголосні: ягня (пор. ст.-сл. агнец). Протетичний приголосний [г] може розвинутися перед початковим [а] у запозичених словах: гарбуз, Гандрей, Гальоша, гусінь.

3. В українській мові ще в доісторичну добу відбувається зміна початкового [je] на [o]: один, озеро. Причини втрати початкового [je] незрозумілі. Але це та фонетична ознака, яка виразно протиставляє східно- та західнослов'янські мови, пор.: пол. jeleń, jesień, jesiotr, jeden. У діалектах української мови досить часто початковий [je] змінюється на [ja]: Явдоха, Явтух, Ярема. Частина із них закріплюється як літературна норма: ялинка, ялівець.

Розпад праслов'янської мови у кінці VI ст. та фонетичні зміни спричинені цим

Після розпаду праслов'янської етномовної єдності у VI–VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їхніх союзів, подальше об'єднання яких на різних теренах Східної Європи привело до утворення українського, російського та білоруського народів. Із цього часу намітились тенденції зародження окремих східнослов'янських мов. За припущенням учених, східнослов'янські племена, крім етнічних суперечностей, різнилися також своїми діалектами. Водночас деякі фонетичні, граматичні і лексичні особливості були спільними для діалектів, оскільки вони виокремилися з відносно близькоспорідненого мовного масиву праслов'янської мови. Проте вже в той час на протоукраїнській мовній території

виразно виділилися два етнографічно і діалектно відмінні масиви – північний та південний.

У південному діалектному масиві, на основі якого сформувалося південно-західне наріччя, виникла більшість фонетичних ознак, характерних лише для української мови.

Після розпаду (до VI ст.) праслов'янської мови і в дописемний період давньоукраїнської (на межі X–XI ст.) відбулися фонетичні перетворення, які стали визначальними для східнослов'янського мовного масиву загалом або окремих його діалектів, а згодом мов: зміни початкового [je] на [o]; у групах *or, *ol, *er, *el між приголосними; у групах *or, *ol перед приголосними на початку слова; втрата назальності; зміна проривного [g] на фрикативний.

Для української мови ці зміни були суттєвими, оскільки після завершення її формування як окремої мовної системи деякі з них стали ознаками її самобутнього характеру.

Зміна носових ж [ɔ], А [ɛ]

Ці фонемі виникли на праслов'янському ґрунті на місці сполук «голосний + н (м)» у позиції, де це суперечило дії закону відкритого складу: *men-ta → мата, але жь-ну; *ron-ka → ржка, але зво-нь. Носові голосні були успадковані й протиукраїнськими говорами, але приблизно на межі IX–X ст. зникли. Тому [ɔ], [ɛ] втратили носовий призвук і перетворилися на ротові звуки: [ɛ] змінився на голосний переднього ряду [ä] ([’a]), [ɔ] на [y]: мата, десать → м[ä]та, дес[ä]ть; ржка, джбъ → рука, дуб.

Лише польська мова послідовно зберегла носові: jęsyk, dańbъ.

Причини втрати назальності полягають, ймовірно, у тому, що 2 носові фонемі, які протиставлялися 9 ротовим, вносили асиметричність у систему голосних протиукраїнських говорів, а тенденція до симетричності фонологічної системи стала одним із чинників, що сприяли деназалізації. Це привело до суттєвих змін у фонетико-фонологічній системі: разом із зникненням двох праслов'янських фонем зникло протиставлення носові – неносові; з'явилася нова фонема переднього ряду /ä/.

Водночас виникли й нові фонетичні чергування. У сучасній українській мові це:

а – н – ин: почати – почну – починати;

а – м – им: жати – жму – дожимати;

а – м: взяти – візьму;

у – м – им: дути – дму – надимати.

На час втрати назальності вони мали інший вигляд:

[ä] – ьн – ин: поч[ä]ти – почьну – починати;

[ä] – ьм – им: ж[ä]ти – жьму – дожимати;

[ä] – ъм: въз[ä]ти – возьму;

[у] – ъм – им: дуги – дьму – надимати.

Ранні рефлекси ѣ [ě]

У ранній протоукраїнський період праслов'янський дифтонг [ě] зазнав змін: у позиції перед складом з наголошеним [i] він перетворився в подібний до праслов'янського [i], а з часом у давньоукраїнській мові перейшов у новий [и]: *dětina → *ditina – укр. дитина; *sěnica → *sinica – укр. синиця. Однак під впливом аналогії у багатьох словах такі зміни не відбулися (замінити ← замѣнити, ліпити ← лѣпити).

Розвиток повноголосся

Термін «повноголосся» вперше вжив М. Максимович 1880 р. у праці «Исследование о полногласии». Розвиток повноголосся зараховують до кінця VIII – початку IX ст.

Повноголосся у мовознавстві: сполуки -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол- (-ел-), -ел- у позиції між приголосними.

Сполуки *or, *ol, *er, *el у праслов'янський період були дифтонгами, які в різних діалектах мали неоднаковий характер, що й привело до різних рефлексів у групах слов'янських мов.

Так, у південнослов'янських мовах (напр., болгарській), а також у чеській і словацькій довгота зосереджувалась на голосному, короткий сонант ([r], [l]) рано втратив свою складотворчість, закриваючи склад. Дія закону відкритого складу спричинила перестановку голосного, при цьому [o] змінилося на [a]:

*ōr → ra: болг. брада;

*ōl → la: болг. млад;

*ēr → re: болг. бреза;

*ēd → le: болг. плен.

У західнослов'янських мовах утрата складотворчості r, l зумовила виникнення після них вторинного голосного, що спричинило редукацію попереднього [o], [e]:

*eř → e-ř → ь-ř → re: пол. brzeg;

*oř → o-ř → ь-ř → ro: пол. broda;

*ol → o-l → ь-l → lo: пол. mlody;

*el → e-l → ь-l → le: пол. mleko.

У протоукраїнських говорах довгота зосереджувалась на r, l, що привело до виникнення їхньої складотворчості; яка пізніше була втрачена, і з'явився призвук після сонанта, що з часом перетворився на голосний повного творення:

tořt → to-ř-t → to-рь-t → torot (напр. борода);

teřt → te-ř-t → tō-ř-t → to-льt → to-lo-t (напр. полон);

toĭt → to-ĭ-t → to-lъ-t → to-lo-t (напр. молот);
teřt → te-r-t → te-rъ-t → te-re-t (напр. береза).

Рефлекси початкових *or, *ol

У позиції перед голосними ці сполуки збереглися, бо не суперечили дії закону відкритого складу: орач, орати, оладок. Перед приголосним, де *or, *ol закривали склад, вони зазнали змін, результат яких залежав від місця зосередження довготи в структурі дифтонга. Там, де довгим був голосний, він подовжувався і переходив в [a]. Якщо довгота зосереджувалася на приголосному, то відбувалася перестановка звуків. Звідси різні наслідки змін у підгрупах слов'янських мов:

– у східнослов'янських мовах oĭ → ро: робота, робити (довгота на r); ра: рало, ратай (довгота на ĭ); ol → ло: лодія, локъть; ла: лань, лакомъ.

– у західнослов'янських мовах or → ро: пол. робота; ol → ло: łodka;

– у південнослов'янських мовах or → ра: болг. работа; ol → ла: ладия (в обох випадках довгота зосереджена на голосному).

В Ізборнику Святослава 1073 р. зафіксовано рало, роб, локъть. Українська мова найпоєднаніше зберігає ро: розум, розбійник, робота (пор. з рос. разум, разбойник, работа).

Більшість учених схиляється до думки, що рефлексія ort, olt відбувається після зміни цих дифтонгів між приголосними.

Виникнення українського фрикативного звука [ɣ]

Праслов'янська мова раннього періоду мала лише звук [g] – проривний задньоязиковий. Вважають, що розвиток від задньоязикового проривного до фарингального фрикативного відбувся за схемою: [g] (проривний задньоязиковий) → [ɣ] (фрикативний задньоязиковий) → [h] фрикативний фарингальний.

Одним із найдавніших прикладів, що засвідчує вимову фрикативного [ɣ] у східних слов'ян, є написання кьнїхъчи в Ізборнику Святослава 1073 р. Тому на той час у давньоукраїнській мові [ɣ] був питомим звуком, ы виник значно раніше (приблизно у IX–X ст.).

Фарингальний [h] розвинувся пізніше, коли завершувалося утвердження староукраїнської мови із своєю самобутньою фонетичною системою.

Вважається, що причини втрати протоукраїнськими діалектами проривного компонента під час артикуляції [g] й зміни його на [ɣ], а з часом на [h] залишилися до кінця не з'ясованими. Проте є кілька підходів до пояснення цього явища.

У праслов'янській мові існувала опозиція за ознакою проривності – фрикативності задньоязикових: k – x. Дзвінка фонема [g] залишалася поза цією опозицією, оскільки у фонологічній системі не було дзвінкої фрикативної фонемі.

Тенденція до вирівнювання системи спричинила виникнення дзвінкого фрикативного ([ɣ] → [h]): [k] – [x], [g] – [h]. Приголосний [g] залишився у звуконаслідувальних словах, а також у запозиченнях.

Занепад зредукованих [ъ] та [ь] та його наслідки у сучасній українській мові

1. Тенденція до зручності у вимові, полегшення м'язового напруження майже всіма дослідниками визнається як найважливіший чинник фонетичних змін. Унаслідок цього спочатку перестають вимовлятися надкороткі голосні [ъ] та [ь] у кінці слова. Відомо, що надкороткі могли мати сильну та слабку позиції.

Сильну позицію вони мали:

- під наголосом: съхнути, тьща;
- незалежно від наголосу у положенні перед складом із зредукованим у слабкій позиції: днь, снь.

Слабку позицію зредуковані мали:

- в абсолютному кінці неоднокладового слова: конь, снопь;
- перед складом з голосним повного творення: дьва, правьда;
- перед складом зі зредукованим голосним у сильній позиції: сньмь, швьць.

2. Вважається, що спочатку перестають вимовлятися надкороткі у кінці слова, оскільки ця позиція була найслабшою. Потім занепадають вони в інших слабких позиціях. Надкороткі у сильних позиціях посилюються й починають вимовлятися як відповідні голосні повного творення. З цього приводу є й інші думки – спочатку надкороткі занепадали у перших кореневих переднаголошених складах. Так чи інакше, цей процес вважається основною закономірністю всіх східнослов'янських мов. Унаслідок цього відбулися такі фонетичні і морфологічні процеси, які призвели до перебудови всієї фонетичної системи української мови та значних змін у її морфологічній системі.

Аналіз писемних пам'яток засвідчує, що вже в XI ст. надкороткі голосні [ъ] та [ь] починають зникати в кінці слова, змінюють свій характер в інших слабких позиціях. Часто зустрічається сплутування літер ь та ь з літерами о та е, або вони взагалі зникають там, де їх слід було писати за старослов'янською писемною традицією.

3. Зредуковані голосні [ъ] та [ь], занепадаючи, почали втрачати свою складотворчу силу. Тому голосні [o] та [e] потрапили в умови новозакритого складу. Це стало причиною їх переходу через етап дифтонгізації у монофтонг [i] у словах типу: ніс – носа, захід – заходу, камінь – каменя. Рефлекси давніх [o] та [e] в новозакритих складах лише в північному наріччі української мови пов'язані з наголосом. У південних діалектах процес переходу [o] та [e] в [i] у новозакритих складах відбувся незалежно від наголошеності чи ненаголошеності цих звуків.

О. О. Потебня відзначає, що в діалектах української мови зафіксовані такі проміжні етапи переходу [o] в [i]:

[o] → [oo] → [yo] → [y] → [yi] → [i].

Наявність цих дифтонгів та монофтонгів говорить про те, що це явище не споконвічне.

4. Російська та білоруська мови переходу [o] та [e] в [i] не мають. Занепад зредукованих у цих мовах не викликав навіть появи дифтонгів.

5. Перехід [o] та [e] в [i] внаслідок занепаду зредукованих є характерною ознакою фонетичної системи української мови. Час інтенсивного формування мовних особливостей припадає, головним чином, на період після занепаду надкоротких голосних [ъ] та [ь]. Дискусійним для істориків мови залишається питання дифтонгізації. Чистий [i] замість [o] та [e] з'являється у писемних пам'ятках наприкінці XIII ст., наприклад, в Іпатіївському літописі 1291 р.

6. Рефлексація голосного [e] в говірках, що були основою літературної мовної норми, менш послідовна. Точно можна говорити, що перехід [e] в [i] відбувався у прикінцевих складах із колишнім [ъ]: джміль, хміль, піч, сім, лебідь, леміш, гребінь, осінь. На це обмеження вказують і найдавніші писемні пам'ятки.

7. Бувають випадки, коли [i] з'являється за аналогією в тих випадках, де для його появи не було історичних передумов: торгівля, годівля, діброва, заміж.

8. Через те, що надкороткі [ъ] та [ь] в різних формах слова могли змінювати позицію зі слабкої на сильну і навпаки, в одних формах вони занепадали, а в інших змінювалися на [o] та [e] повного творення. Саме тому можемо зараз розрізнити нові [o] та [e] і старі, етимологічні [o] та [e]: мед – меду, молоко – молока. У сучасній українській мові, крім наведених випадних [o] та [e], можуть бути вставні [o] та [e] у словах типу: журавель, вогонь, свекор, земель, пісень. Варто зауважити, що вставні o та e з'являються перед сонорними приголосними.

Історія ъ

1. У кириличній азбуці був спеціальний знак – літера ъ, якою позначався звук [ĕ], її походження до сьогоднішнього дня залишається дискусійним. У науковій літературі букву і звук почали називати «ять». Вважається, що цей звук ввійшов до всіх слов'янських мов. Визначити зараз, як вимовлялися звуки, що позначалися цією літерою, важко. Більшість істориків слов'янських мов схиляються до думки, що у старослов'янській мові він вимовлявся як [ĕ], тобто широкий, що наближався до [a], пор.: пол. las, gwiazda.

2. У давньоруській мові цей звук був подвійного походження:

а) із праслов'янського ъ: *lēsъ, *dēdъ;

б) із дифтонгів *oi, *ai: лит. Kaina.

Різне походження ъ у тому чи іншому випадку виявляє неоднаковий вплив на окремі приголосні, у першу чергу на задньоязикові. Крім коренів слів, ъ із диф-

тонгів виступає як закінчення множини місцевого відмінка іменників з основою на *-ō: городѣхъ.

3. Також вважається, що внаслідок занепаду зредукованих у південних говорах давньоруської мови з'являється довгий [e], який переписувачі природньо передають через ѣ, тобто у закритих складах за вимовою «новий ѣ» збігається зі старим. «Новий ѣ» зустрічається лише у писемних пам'ятках півдня Київської Русі, здебільшого з другої половини XII ст. О. І. Соболевський помітив, що написання ѣ замість е відбувається за умов, зовсім незвичайних для інших пам'яток, крім галицько-волинських. Наявність «нового ѣ» у закритих складах, тобто перед складом з ь, свідчить про те, що він вимовлявся відмінно від [e] і дорівнював дифтонгові [ie]. Такому ѣ у сучасній українській мові в закритому складі відповідає [i]. Цей [i] з'явився на місці дифтонга [*ie], що виник на місці подовженого [e] внаслідок занепаду зредукованих.

4. Зміна ѣ на і в українській мові загалом не залежить від наголосу. Але в окремих північних та південно-західних говірках випадки рефлексії давнього ѣ виявляють залежність і там зберігається дифтонг [*ie]: діед, ліес, сніег. У староукраїнських пам'ятках найчастіше секундарний [i] з [ѣ] передавався літерою ѣ. За цією літерою закріплюється звукове значення [i]. Розвиток [ѣ] в [i] зумовив втрату в українській мові фонем [ѣ], яка реалізовувалася у звукові верхньо-середнього піднесення. Причину втрати слід, певно, вбачати в тому, що ця фонема у давньоруській мові характеризувалася деякою ізольованістю, за ознакою довготи – короткості входила лише до двочленного протиставлення голосних переднього ряду [ѣ] – [e], оскільки кореляції голосних переднього ряду з голосними непереднього ряду за цією ознакою вже не існувало.

Новий [i], що виник з [ѣ], якісно відрізняється від праслов'янського [*i], він є напруженим звуком більш високого піднесення, має здатність сильніше, ніж прадавній [*i], палаталізувати попередні приголосні.

Загальна характеристика системи вокалізму української мови після занепаду зредукованих

1. Завершуючи огляд системи вокалізму в історичному розвитку, слід відзначити, що ще до появи писемних пам'яток давньоруська мова мала такі основні риси:

а) відсутність носових [ɔ] та [ɛ];

б) сполуки *tj і *kt перед голосними переднього ряду утворили ч, а *dj змінилася на дж і ж: ходити – ходжу (пор. пол. chodzę);

в) наявність повноголосся: враг – ворог;

г) перехід початкового *je в о: jesiotrь – осетр.

2. За походженням голосні української мови є такими:

[A]

а) з праслов'янського *ā: брат, правда, дар, два;

- б) з праслов'янського *ě (ѣ) після шиплячих: чад, жар, кричати;
- в) із праслов'янського *'а (я): земля;
- г) з праслов'янського *ę: м'ясо, п'ять, теля, поросля;
- д) з давньоруського е: знання, життя, буття.

[О]

- а) з праслов'янського *ǫ: отець;
- б) з давньоруського ъ: мох, сон, рот;
- в) як результат розвитку повноголосся: ворона, ворота, голова, голос, молоко;
- г) з давніх ь та е внаслідок їх лабіалізації: щока, пшоно, чоло, човен, жовтий;
- д) унаслідок занепаду зредукованих як розвиток вставного о: вогонь, сосон.

[У]:

- а) із праслов'янського *u: друг, дух, муха;
- б) із праслов'янського *ǫ: зуб, дуб, мудрий.

[И]:

- а) з давньоруського ы: мило (ім.), риба, син;
- б) з давньоруського и ([i]): тихо, синь, мир, сито, вид;
- в) з давньоруського ъ: кривавий, глитати, крий, рий;
- г) з давньоруського ь: блищати, тривога, гриміти.

[І]:

- а) з праслов'янського ѣ: тіло, віра, сіно, дід, діло;
- б) з давньоруського е: шість, камінь, піч, осінь;
- в) з давньоруського о: кінь, віл, біб, ніч, ніж;
- г) з давньоруського у, що походить з ѡ([a]): діброва, заміж.

[Е]:

- а) з давньоруського е: небо, земля;
- б) з давньоруського ь: день, пень, травень;
- в) як результат розвитку повноголосся: дерево, берег, черево.

Зміни в системі приголосних внаслідок занепаду зредукованих

1. В історії розвитку українського консонантизму, як і в інших слов'янських мовах, відбулися значні зміни в результаті занепаду зредукованих голосних [ѣ] та [ь]. Приголосні найдавнішої доби були такими:

- губні: [б], [п], [в], [м] (тверді і м'які);
- передньоязикові: [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [р], [л], [н] (тверді і м'які);
- середньоязикові: [ж], [ч], [ш], [дж], [ј] (тільки м'які);
- задньоязикові [г], [к], [х] (тільки тверді).

2. Напівм'які приголосні, що є спадщиною прамови-основи, перед [е] та [и] у південних діалектах давньоруської мови мали тенденцію до ствердіння, що згодом закріплюється як закономірність. З цього приводу В. О. Богородицький стверджу-

вав: «Не в усіх східнослов'янських діалектах був однаковий розвиток неперехідного пом'якшення. В українських діалектах не зустрічаємо такого пом'якшення: меду, день, пити». Є підстави вважати, що диспалаталізація приголосних відбулася раніше, ніж завершився процес переходу [ѣ] в [і]. Інакше новоутворений звук [і] мав би спільну долю з давнім [і] та об'єднався б з голосним [ы] у новому передньо-середньому [и].

3. Губні найдавнішої доби могли бути твердими і напівм'якими. Їхня вимова визначалася наступним голосним звуком. Із зміною [ѣ] на [’а] у мовній системі з’являються м’які губні. Але дуже рано виявляється тенденція до їх ствердіння. Писемні пам’ятки свідчать, що цей процес розпочався в період занепаду зредукованих голосних [ъ] та [ь], а саме у випадках на кшталт: степ, голуб. В інших позиціях ствердіння губних призводить до утворення груп типу «губний+л’(н’)+а»: мляво, діал. мн’асо.

4. Упродовж історії розвитку в значній частині діалектів української мови відбувається ствердіння [р]. М’який [р] широко вживався у давньоукраїнській мові: горькии. В українських грамотах XIV–XV ст. м’який [р] також зберігається.

Проте, з найдавніших часів фіксуються випадки твердої вимови р. Є всі підстави вважати, що масове ствердіння губних і [р] відбулося значно раніше, ніж ствердіння шиплячих. Інакше губні та [р], як і інші приголосні, могли б мати подовжену вимову.

5. Шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж] у найдавніший період були тільки м’якими, оскільки вони виникли в результаті палаталізації інших приголосних. У давньоруській мові вони виявляють виразну тенденцію до ствердіння. Цієї думки дотримуються О. Соболевський, О. Шахматов, П. Кузнецов, П. Черних, М. Наконечний та ін. Це досить широко підтверджується давньоруськими писемними пам’ятками.

Спрощення у групах приголосних, що виникають унаслідок занепаду зредукованих голосних [ъ] та [ь]

1. Занепад зредукованих голосних [ъ] та [ь] у слабких позиціях приводить до появи нових груп приголосних. Відомо, що у сильних позиціях надкороткі голосні [ъ] та [ь] змінюються на голосні повного творення: днь – день, а у слабкій позиції – занепадають: сънь – сон.

2. Як підсумок утворюється група приголосних [стн], що ускладнює вимову. Отже, новоутворені сполуки [ждн], [стн], [здн], [мгл], [стц], [рнц] спрощуються: поздьно – пізно, мъгла – імла, горньчарь – гончар, месьтникь – месник, честьныи – чесний, айейоуіі – дійсно, стьлати – слати.

3. Явище спрощення груп приголосних спостерігається і в кінці слова. Ці групи також утворюються в результаті занепаду надкоротких голосних [ъ] та [ь] в слабкій позиції кінця слова: несль – ніс, пекль – пік, гребль – гріб.

Отже, можна вважати, що спрощення у новоутворених групах приголосних є мотивованим фонетичним процесом. Слід також зауважити, що більшість цих випадків в українській мові є закріпленими на письмі.

Нове подвоєння приголосних як результат занепаду надкоротких голосних [ъ] та [ь]. Процеси асиміляції та дисиміляції приголосних в українській мові як результат занепаду зредукованих голосних [ъ] та [ь].

Поява протетичних приголосних та чергування [у] // [в] та [і] // [й] у результаті занепаду зредукованих голосних [ъ] та [ь]

1. Занепадом зредукованого голосного [ъ] пояснюється і поява подовжених приголосних у позиції між голосними: життя, знання, ніччю. Після занепаду [ъ] утворюється сполука на кшталт «м'який приголосний + j». Асиміляція [j] до попереднього м'якого приголосного привела до появи другого такого ж звука, а потім до подовженої вимови цього м'якого звука: ночью, знанье → ночью, знанье. Пізніше кінцевий голосний [е] переходить в [’а]. Причини такого переходу в науковій літературі тлумачаться по-різному. В українській мові можуть подовжуватися приголосні [л’], [н’], [д’], [т’], [з’], [с’], [ж’], [ч’], які на письмі згідно з сучасними правописними нормами передаються через подвоєне написання.

2. Явища асиміляції та дисиміляції приголосних в українській мові, як і в інших слов’янських мовах, пов’язані з процесом занепаду надкоротких голосних [ъ] та [ь]. Саме в результаті цього занепаду різноманітні приголосні опинилися у безпосередньому сусідстві, що і привело до їхнього взаємовпливу, який у лінгвістиці називається асиміляцією (процес уподібнення) або дисиміляцією (процес розподібнення): збір ← съборь. В українських грамотах XIV–XV ст. внаслідок дисиміляції вже широко засвідчений процес переходу початкового [к] у [х]: кьто → хто, крьсть → хрест.

3. Поява протетичних звуків, на думку вчених, могла відбуватися і через занепад надкоротких голосних [ъ] та [ь]. Усі слова до цього закінчувалися на голосний звук. Якщо наступне слово починалося з голосного, то закономірно складалися сприятливі умови для появи протетичних звуків: вухо, горіх, гострий. Можливо, що з процесом занепаду зредукованих пов’язане і чергування [у] // [в] та [і] // [й]: прийшов учитель – прийшла вчителька.

ТЕМИ І ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Близькість слов'янських народів та мов

План

1. Спорідненість слов'янських народів та мов за генеалогічною класифікацією.
2. Класифікаційні ознаки слов'янських мов.
3. Ознаки мови-основи слов'янських мов: праслов'янської мови.
4. Спільні та відмінні фонетичні риси східно-, західно- та південнослов'янських мов: українська, російська, білоруська, польська, болгарська мови.

Література

1. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. Київ: Видавничий дім «Академія», 2008. С. 31–82.
2. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Київ: «Академія», 2010. С. 28–45.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Давньоруська мова – спільна мова східних слов'ян:

міф і реальність

(Колоквіум № 1)

План

1. Чи існувала спільна жива (усна) мова в період Київської Русі у східних слов'ян?
 - а) думки О. О. Шахматова та інших прихильників «спільної колиски братніх народів»;
 - б) І. Огієнко про давню мову українців Київської Русі та початки нашої мови;
 - в) Г. Півторак про давні діалекти протоукраїнської мови, історію східних слов'ян та їхніх мов;
 - г) В. Русанівський про формування східнослов'янських мов, статус давньоруської мови;
 - д) Ю. Шевельов про історію звукового складу української мови періоду Київської Русі.
2. Яку інформацію надає штучний інтелект про давньоруську мову (AI)? Порівняти з даними академічної науки.

Література

1. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1985. С. 9–22.

2. Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов. Київ: Знання, 1980. С. 15–29.

3. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: «Либідь», 1995. С. 52–82.

4. Півторак Г. П. Давньоруська мова: реальність чи міф. *Вісник Міжнародної асоціації україністів*. 1991. № 2. С. 28–36.

5. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 102 с.

6. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски». Київ: «Академія», 2001. 153 с.

7. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вічборуська мова? Київ: «Академія», 1994. 33 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Формування фонетичних рис праслов'янського та протоукраїнського періодів (до VII ст., VII–X ст.)

План

1. Фонетичні ознаки протослов'янських діалектів у складі праслов'янської мови, деякі з яких успадковані українською (до VII ст.):

- а) закон наростаючої звучності;
- б) закон складового сингармонізму;
- в) I, II, III палаталізації;
- г) поява *ж* та *ч* із проривних **d*, **t*;
- д) поява епентези *л*;
- е) спрощення в групах **dl*, **tl*;
- ж) перехід **gv*, **kv*, **hv* у *зв*, *цв*, *св*.

2. Фонетичні риси східнослов'янського мовного періоду з протоукраїнськими діалектами, або протоукраїнського (VII–X ст.):

- а) зміна початкового **je* на *о*;
- б) деназалізація;
- в) виникнення повноголосся;
- г) поява глоткового [Г].

Література

1. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Київ: «Академія», 2010. С. 28–51.

2. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ: Наукова думка, 1988. С. 110–121, 147–155.

3. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленка, Л. В. Ушкалова. Харків: «Акта», 2002. С. 115–118, 122–140, 178–191, 213–227, 444–457, 803–807.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Формування фонетичних рис давньоукраїнського періоду (XI–XIII ст.)

План

1. Специфічно українські ознаки давньоукраїнського періоду у писемних пам'ятках XI–XIII ст. Порівняльно-історичний аналіз.
2. Редуковані голосні Ъ та Ь. Сильні та слабкі позиції редукованих голосних.
3. Причини занепаду і вокалізації редукованих голосних у XII–XIII ст.

Література

1. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики. Київ: «Академія», 2010. С. 51–56.
2. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ: Наукова думка, 1988. С. 99–107, 110–121, 156–170, 220–222.
3. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленка, Л. В. Ушкалова. Харків: «Акта», 2002. С. 192–214, 255–265, 480–488, 535–539, 700–709.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Втрата редукованих голосних та її наслідки (XII–XIII ст.)

План

1. Наслідки занепаду та переходу в голосні повного творення зредукованих голосних Ъ та Ь:
 - а) виникнення закритих складів та їхнє зменшення;
 - б) специфічні перетворення груп редукований + сонорний та сонорний + редукований;
 - в) виникнення чергування *o, e*, що походять з редукованих голосних *ъ, ь*, з нулем звука;
 - г) поява вставних *o, e*;
 - д) перехід *o, e* в *i* у закритих складах;
 - е) поява повноголосся;
 - ж) перехід *Ѣ* в *i*;
 - з) поява нових груп приголосних та спрощення їх, дисиміляції та асиміляції;
 - и) ствердіння приголосних;
 - і) поява українського *u*;
 - ї) зміна *e* на *o* після шиплячих та *j*.

2. Значення процесів занепаду та вокалізації редукованих для сучасної української мови.

Література

1. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Київ: «Академія», 2010. С. 51–56.

2. Півторак Г. П. Занепад зредукованих ь, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 3–13.

3. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленка, Л. В. Ушкалова. Харків: «Акта», 2002. С. 308–377.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Живомовні ознаки в писемності давньокиївського періоду та у староукраїнській мові (XIV – кінця XVII ст.)

План

1. Проблема диглосії в мовній ситуації Київської Русі (В. В. Німчук, Г. П. Півторак).

2. Жива мова півдня Київської Русі. В. В. Німчук про вплив усного мовлення на літературні мови давньокиївського періоду.

3. Фонетичні ознаки сучасної української мови у давньому живому мовленні, які несистемно вже відображені в писемних пам'ятках південно-східних слов'ян.

Література

1. Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 21–31.

2. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1985. 229 с.

3. Русанівський В. М. Ще про дві літературні мови в Київській Русі. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 3–11.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Практичне заняття № 1

СРС 1: Скласти таблицю «Схожі та відмінні риси підгруп слов'янських мов: східної, західної та південної» за розділом «Класифікація слов'янських мов» (підручник Лучика В. В. *Вступ до слов'янської філології*. Київ: Видавничий дім «Академія», 2008. С. 31–82).

СРС 2: Зробити порівняльний історико-лінгвістичний аналіз спільнокореневих слів польської, української, болгарської мов (за складеною таблицею «Схожі та відмінні риси груп слов'янських мов»).

Практичне заняття № 2

СРС: Підготовка до Колоквіуму № 1.

Практичне заняття № 3

СРС 3: Законспектувати основні тези монографії (Півторак Г. П. *Українці: звідки ми та наша мова*. Київ: Наукова думка, 1993).

Практичне заняття № 4

СРС 4: Виконати вправи визначені для самостійного опрацювання (*Презентація до лекції*).

Практичне заняття № 5

СРС 5: Лінгвістичний аналіз фонетичних та граматичних ознак писемних пам'яток XI–XII ст. (за «Хрестоматією з історії української мови», автор-упорядник В. В. Мозгунов, одну на вибір).

СРС 6: Виконати вправи для самостійного виконання (*Презентація до лекції «Визначення походження звуків сучасної української мови [o], [e], [i]»*).

Практичне заняття № 6:

СРС 7: Прочитати по одному тексту з 2-х періодів: XII–XIII ст. та XIV–XVII ст. (за «Хрестоматією з історії української мови», автор-упорядник В. В. Мозгунов).

СРС 8: Виявити в самостійно прочитаних текстах XII–XIII ст. та XIV–XVII ст. фонетичні риси української мови: «ікавізм», повноголосся, подовження, закінчення -а/-у у Р. в. та -ові, -еві у Д. в. іменників.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА (ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА)

Тестові завдання

1. Усі наведені у варіанті мови за сучасною генеалогічною класифікацією належать до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи:

- а) російська, польська, білоруська;
- б) російська, українська, болгарська;
- в) російська, білоруська, українська.

2. Правильним продовженням думки «*Археологічні дані свідчать, що...*» є варіант:

- а) праукраїнці були частиною єдиної слов'янської етно-мовної спільноти;
- б) праукраїнці здавна жили окремо від інших давніх слов'янських племен;
- в) праукраїнці генетично близькі східним племенам скіфів та сарматів.

3. Термін *протослов'янські мови* означає:

- а) давні мови слов'ян, що виокремилися з індоєвропейської мови;
- б) первинні мови слов'ян, з окремими відмінними мовними ознаками, що відрізнялися від праслов'янської мови;
- в) діалекти праслов'янської мови, що в подальшому стали окремими слов'янськими мовами.

4. Виокремлення праслов'янської мови з індоєвропейської відбулося приблизно в:

- а) IV–III тис. до н. е.;
- б) II–I тис. до н. е.;
- в) V–VI ст. н. е.

5. Продовжте думку правильним варіантом «*Після розпаду спільнослов'янської мови її східнослов'янські діалекти...*»:

- а) були менш схожі за фонетикою, морфологією, синтаксисом, ніж у пізніші часи;
- б) були ближчими між собою за мовними особливостями, ніж у пізніші часи;
- в) сформували давньоруську мову як спільну живу розмовну мову усіх східних слов'ян.

6. До ареалу протоукраїнської південної діалектної макрозони НЕ входили території:

- а) Середньої Наддніпрянщини;
- б) Прутсько-Дністровського межиріччя;
- в) Полісся.

7. Писемні пам'ятки XI–XII ст. свідчать:

- а) східнослов'янські протомови вже тоді були виразно різні;
- б) східнослов'янський мовний світ мав виразну єдність;
- в) майбутні східнослов'янські мови не відрізнялись значно від західно- і південнослов'янських.

8. Як окрема лінгвальна система українська мова почала існувати приблизно з:

- а) VII ст.;
- б) XII ст.;
- в) XV ст.

9. Прикладом III палаталізації задньоязикових приголосних є варіант:

- а) *мушка*;
- б) *яйце*;
- в) *в оці*.

10. Деназалізація праслов'янського *[ɔ] подана у варіанті:

- а) ПУТЬ;
- б) ПЖТЬ;
- в) *РQТЬ.

11. Перетворення праслов'янських проривних у сполученні з [j] на східнослов'янському ґрунті подане у варіанті:

- а) *сажа*;
- б) *каша*;
- в) *свешта*.

12. Процес занепаду редукованих та перехід їх у голосні повного творення відбувався на сучасній українській території в період:

- а) давньоукраїнський;
- б) протоукраїнський;
- в) праслов'янський.

13. Процес занепаду і перетворення редукованих на голосні повного творення відображено у варіанті:

- а) *слезъ*;
- б) *къ граду*;
- в) *сръбрьнь*.

14. Подовження *о, *е і наступний перехід їх у [і] наявний у варіанті:

- а) камінь;
- б) пісня;
- в) вітер.

15. Розвиток *складотворчих* сонорних на місці сполук *сонорний* + *ъ, ь* (в слабкій позиції) на українському ґрунті відбувається у варіанті:

- а) крьсть;
- б) дръжати;
- в) крьвь.

16. Правильним давньоукраїнським варіантом сучасного українського *хотів* є:

- а) хотєль;
- б) хотьль;
- в) хотєл.

Картка із вправами

1. Визначити корені у парі слів та тип палаталізації (I, II, III):

Врагъ – вражьский, коса – чесати, кратькъ – вькратьць.

2. Відтворити форми протоукраїнського періоду розвитку української мови:

Борода, стіна.

3. Поділити слова давньоруської мови на склади. Зробити висновок про характер складу в різні періоди розвитку української мови:

Сьтворити, имѣхомъ, кънижьникъ.

4. З'ясувати та пояснити, від яких звуків давньоруської мови походить звук [і], [е] та [о]:

Вечір, пісок, жнець, чотири.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ (ЗАЛІКУ)

1. Історична граматики української мови як наукова й навчальна дисципліна (об'єкт та предмет вивчення історії мови, цілі та завдання).

2. Умовність назви історична граматики української мови. Місце та значення лінгвістичних дисциплін історичного циклу у системі вищої філологічної освіти, у зв'язку з поняттям історичної природи мови як об'єкта лінгвістики.

3. Історична граматики в колі інших дисциплін лінгвістичного і нелінгвістичного циклу.

4. Зв'язок історії мови з історією народу. Зв'язок лінгвістичних дисциплін із історичними науками (соціальною історією, етнографією, археологією тощо).

5. Походження української мови та основні етапи її становлення. Періодизація історії української мови О. Крижанівської.

6. Проблемні питання щодо періодизації історії української діалектної мови. Періодизація історії української діалектної мови Г. Півторака.

7. Загальна характеристика періодизації історії української мови Ю. Шевельова, Ю. Карпенка, В. Німчука.

8. Основні джерела історичного вивчення української мови.

9. Звуковий склад східнослов'янських діалектів дописемної пори (праслов'янська спадщина та протиукраїнські фонетичні явища). Основні закони побудови складу та фонетичні явища, спричинені дією цих законів.

10. Основні зміни в історії звукового складу праслов'янської мови, що вплинули на характер фонетичної системи східнослов'янських діалектів (асимілятивні процеси в групах приголосних з [j]; палаталізації задньоязикових приголосних [g], [k], [x]). Відображення цих процесів у сучасній українській мові.

11. Основні зміни в історії звукового складу праслов'янської мови, що вплинули на характер фонетичної системи східнослов'янських діалектів (часокількісне вирівнювання; монофтонгізація дифтонгів). Відображення цих процесів у сучасній українській мові.

12. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду розвитку української мови (зміна початкового [je]; зміни носових [Ē], [Ō] та виникнення у зв'язку з цим нових фонетичних чергувань).

13. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду розвитку української мови (історія ь у прото- й давньоукраїнській мові; розвиток повноголосся; виникнення українського звука [ɣ]).

14. Система голосних звуків прото- і староукраїнської мови. Їхній склад і класифікація. Звуки, що були втрачені звуковою системою сучасної української мови. Історичні чергування голосних, що збереглися у сучасній українській мові.

15. Система приголосних звуків прото- і староукраїнської мови. Їхній склад і класифікація. Характеристика найважливіших фонетичних змін у їхньому історичному розвитку.

16. Фонетична система староукраїнської мови. Занепад зредукованих голосних [ъ] та [ь] в історії української мови (загальна характеристика). Значення цього процесу для подальшого розвитку української мови.

17. Наслідки занепаду зредукованих [ъ] та [ь] у староукраїнській мові. Суттєві зміни у структурі складу та системі вокалізму. Фонетичні процеси, що безпосередньо вплинули на формування української звукової системи (перетворення груп приголосних зі слабкими та сильними зредукованими trъt, trьt, tlъt, tlьe; поява секундарних перед сонорними – випадних та вставних).

18. Наслідки занепаду зредукованих [ъ] та [ь] у староукраїнській мові. Фонетичні процеси, що безпосередньо вплинули на формування української звукової системи (перехід о, е в і; розвиток приставних; поява [й] після голосного в кінці слів).

19. Наслідки занепаду зредукованих [ъ] та [ь] у староукраїнській мові. Фонетичні процеси в системі консонантизму, що безпосередньо вплинули на формування української звукової системи (дисимілятивно-асимілятивні процеси, втрата л в дієслівних формах, одзвінчення приголосих, ствердіння губних).

20. Наслідки занепаду зредукованих [ъ] та [ь] у староукраїнській мові. Фонетичні процеси в системі консонантизму та вокалізму, що безпосередньо вплинули на формування української звукової системи (виникнення подовжених палатальних; виникнення [ū]; перехід о в е; виникнення специфічного [и] тощо).

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ З КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

А (90–100 б.) – відмінно

- 100 % засвоєння теоретичного матеріалу, що аналізується на лекційних заняттях і що пов'язаний із вивченням історичного формування та розвитку фонетичного ладу української мови;
- вияв ґрунтовних знань та умінь під час практичного використання теоретичного матеріалу:
 - а) у процесі роботи з давньоруськими та староукраїнськими текстами,
 - б) у процесі коментування аномальних (ненормативних) явищ сучасної української мови,
 - в) у процесі проведення лінгво-історичного коментаря сучасних текстів.
- відсутність пропусків лекційних та практичних занять (без поважних причин); своєчасне та бездоганне виконання усіх вимог викладача згідно з визначеним графіком роботи;
- грамотне і змістовне ведення конспектів лекцій, конспектів із підготовки до практичних занять; своєчасне і самостійне виконання домашніх завдань відповідно до робочого плану дисципліни;
- обов'язкове відпрацьовування занять, що були пропущені за будь-якою причиною, відвідування консультацій, своєчасне проходження індивідуальних співбесід та інших контрольних заходів;
- відмінне та своєчасне виконання творчих домашніх завдань і контрольних робіт;
- відмінне виконання аудиторних контрольних (у тому числі модульних) робіт;
- виконання додаткових завдань із метою поліпшення результатів знань за окремими темами змістовних модулів (за власним бажанням студента);
- 100 % виконання завдань СРС з поглиблення знань за курсом.

В (82–89 б.) – добре

- 90 % засвоєння теоретичного матеріалу, що розглядається у лекційному курсі;
- вияв достатнього рівня знань та умінь у процесі аналізу давньоруського або староукраїнського тексту:
 - а) уміння самостійно або за допомогою викладача провести лінгво-історичний коментар частини тексту,
 - б) уміння охарактеризувати деякі аномальні явища, що збереглися у фонетичній системі сучасної української мови як реліктові;

- відсутність пропусків лекційних та практичних занять; своєчасне виконання вимог викладача з організації СРС та індивідуальної роботи;
- грамотне та систематичне ведення конспектів лекцій, ретельне оформлення інших навчальних матеріалів, що стосуються підготовки до практичних завдань; своєчасне подання конспектів на перевірку;
- обов'язкове відпрацювання занять, що були пропущені;
- своєчасне проходження консультацій та індивідуальних співбесід;
- своєчасне і самостійне виконання домашніх (зокрема творчих) робіт, а також контрольних робіт (у тому числі модульних), що проводяться в аудиторії;
- оцінка модульних контрольних робіт на достатньому рівні;
- наявність результатів СРС із поглиблення знань за курсом (80 %).

С (75–79 б.) – добре

- виконання всіх обов'язкових вимог на 80 %;
- теоретичний матеріал, що розглядається на лекціях, засвоєний у цілому добре, знання основних процесів розвитку фонетичного ладу української мови оцінюються викладачем на достатньому рівні, але теоретичні знання не завжди адекватно співвідносяться із практикою аналізу давньоруського (або староукраїнського) тексту;
- студент має пропуски лекційних та практичних занять, не всі домашні контрольні і творчі роботи виконані своєчасно;
- відсутність 20 % домашніх завдань;
- оцінка модульних контрольних робіт на «добре»;
- наявність результатів СРС із поглиблення знань за курсом (не менше 50 %).

Д (66–74 б.) – задовільно

- виконання всіх обов'язкових вимог на 60–70 %;
- відсутність повного обсягу теоретичних знань, що пов'язані із характеристикою основних історичних процесів в українській діалектній мові; невміння самостійно використовувати цей матеріал у практичній роботі;
- пропуски практичних та лекційних занять; виконання всіх завдань (аудиторних і домашніх) на задовільному рівні, відсутність активності на практичних заняттях;
- нерегулярні відпрацювання занять, що пропущені за будь-якою причиною; відсутність на індивідуальних співбесідах та консультаціях;
- відсутність у конспектах 60 % лекційного матеріалу; недбале, з великою кількістю помилок, ведення конспектів; відсутність 60 % домашніх завдань; не своєчасне подання конспектів на перевірку;

- оцінка модульних контрольних робіт на задовільному рівні;
- фрагментарне виконання завдань до СРС (до 25 %).

Е (60–65 б.) – задовільно

- виконання всіх обов'язкових вимог на 50 %;
- слабе володіння теоретичним матеріалом, невміння використовувати теоретичні знання у практичній роботі у процесі аналізу текстів або під час виконання інших завдань;
 - пропуски занять, у тому числі без поважних причин; несвоєчасне відпрацювання занять, що пропущені за будь-якою причиною;
 - відсутність у конспектах 50 % лекційного матеріалу, а також практичних завдань (за графіком самостійної та індивідуальної роботи);
 - недбале оформлення конспектів, відсутність своєчасно виконаних робіт та несвоєчасне подання конспектів на перевірку;
- оцінка модульних контрольних робіт на задовільному рівні;
- відсутність результатів СРС.

ЕХ (30–59 б.) – незадовільно (з правом повторного складання)

- засвоєння теоретичного матеріалу на 30–40 %;
- відсутність навичок самостійного використання теоретичних знань у процесі аналізу давньоруського або староукраїнського тексту;
 - пропуски занять без поважних причин;
- виконання всіх обов'язкових вимог викладача на 30–40 %;
- систематичне невідпрацювання занять, що пропущені без поважних причин;
- невиконання вимог викладача щодо організації самостійної роботи (у тому числі невиконання домашніх контрольних робіт, індивідуальних завдань тощо);
- незадовільна оцінка модульних контрольних робіт;
- відсутність результатів СРС.

Е (0–29 б.) – незадовільно (повторне вивчення дисципліни)

- виконання всіх обов'язкових вимог нижче 30 % або повне їх невиконання;
- відсутність елементарних знань з історії фонетичної системи, давньоруської та староукраїнської мови; невміння використовувати теоретичні знання на практиці;
 - регулярні пропуски занять без поважних причин; невідпрацювання занять, що пропущені без поважних причин, неявка на індивідуальні консультації за викликом викладача;
 - невиконання домашніх (у тому числі творчих) завдань;
 - відсутність конспектів та іншої навчальної документації;
 - невиконання модульних контрольних робіт.

ДОДАТКИ

Таблиця № 1

Фонетичні ознаки південнослов'янських (старослов'янських) та східнослов'янських (давньоруських) слів

№	Старослов'янські ознаки (південнослов'янські)	№	Давньоруські ознаки (східнослов'янські)
1	Неповноголосся (сполуки -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ- в закритому складі): брада, градъ, глава, гладъ, брѣгъ, врѣмя, шлѣмъ, млѣко	1	Повноголосся (сполуки -оро-, -оло-, -ере-, -ело- в закритому складі): борода, городъ, голова, голодь, берегъ, веремя, шеломъ, молоко
2	Сполуки ра-, ла-, на початку складу перед приголосними (з праслов'янських *ort, *olt): равнь, расти, рабъ, работа, разумъ, ладия, лакъть	2	Сполуки ро-, ло-, на початку складу перед приголосними (з праслов'янських *ort, *olt): ровный, ростъ, рослина, работа, роба, розумъ, лодька, локоть
3	Початкове а- у словах типу азъ, агньць, аблоко, акы	3	Початкове [ja] у словах типу язъ (я), ягня, яблоко, яко
4	Початкове [je] у словах типу есетръ, езеро, единь, есень	4	Початкове [o-] у словах типу осетръ, озеро, одинь, осень
5	Початкове ю- у словах типу югъ, южный, юный, юность, ютро, юзы (сююзъ = союзь)	5	Початкове у- в словах типу угъ, ужинь, уный, уность, утро, узы (узьникъ)
6	Наявність [жд'] на місці *d + j: хождение, вождь, вождение, гражданинь, ограждение, суждение, угождать	6	Наявність [ж'] на місці *d + j: Хожение, вожатый, горожанинь, огорожьнь, суженый
7	Наявність [шт'] на місці *t + j: освѣщение, свѣщя, пища, отъвращение, хыщение, лежащий, любящий, живуший	7	Наявність [ч'] на місці *t + j: свѣчение, свѣчя, ворочать, лежащий, живучий
8	Заміна сполук *gt, *kt перед голосними переднього ряду на [шт']: *mogti > мошти ; *rekti > решти ; *rekti > пешти	8	Заміна сполук *gt, *kt перед голосними переднього ряду на [ч']: *mogti > мочи (мочь) ; *rekti > речи (речь) ; *rekti > печи (печь)
9	Наявність носових голосних [E], [Q] (кириличні букви А-юс малий та Ж-юс великий): ПЖТЬ, ПАТЬ	9	Відсутність носових та заміна їх на: [E] > [a], [Q] > [y]: ПЯТЬ, ПУТЬ

**Ознаки, що вказують на наявність зредукованих голосних [ъ] та [ь]
у складі староукраїнських слів та їхніх форм до XII ст.**

№	Ознаки	Приклади
1	Надкороткі (зредуковані) [о] та [е], що визначалися у давніх текстах літерами Ъ, Ь, знаходилися між префіксом і коренем, коренем і суфіксом, а також наприкінці слів після приголосних (*до занепаду зредукованих всі склади були відкритими)	ИЗЪВОЗЪНИКЪ РУСЪСКАЯ КУПЪЦЪ, КУПЪЦЯ ПОДЪКОВЪКА ДРУГЪ, СТОРОЖЪ КОРОТЪКЪ, КОРОТЪКА РАДОСТЪНЫЙ ТРУДЪНЫЙ, ТРУДЪНЪ
2	Надкороткі (зредуковані) [о] та [е] знаходилися на місці «випадних голосних» (тобто між приголосними, якщо між ними за умови словозміни можна вставити голосний [о] або [е])	КОМЪКЪ – КОМЪКА ПАЛЬЦЪ – ПАЛЬЦЯ ПЪСЪКЪ – ПЪСЪКА ДЪНЪ – ДЪНЯ СЪНЪ – СЪНА ТРУДЪНЪ – ТРУДЪНА
3	Надкороткі (зредуковані) [о] та [е] знаходилися в групі двох або трьох приголосних, якщо в їхньому складі виявилось порушення принципу висхідної звучності або вони складно вимовлялися	СЪРДЪЦЕ (суч. СЕРЦЕ) СЪЛНЪЦЕ (суч. СОНЦЕ) РАДОСТЪНЫЙ (суч. РАДІСНИЙ) МЪСТЪЦЕ (суч. МІСЦЕ)
4.	Надкороткі (зредуковані) [о] та [е] були у сполуках -ор-, -ол-, -ер-, -ел- на місці голосних повного утворення [о] або [е] (-ър-, -ъл-, -ьр-, -ьл-) у тому випадку, якщо за цими сполуками знаходився приголосний звук і не було «випадного голосного»	1. Сполуки -ор-, -ол-, -ер-, -ел- були тотожними давньоруським сполукам -ър-, -ъл-, -ьр-, -ьл- у словах: ТОРГЪ < ТЪРГЪ (ст.-сл. ТРЪГЪ) ВОЛНА < ВЪЛНА (ст.-сл. ВЛЪНА) ВЕРХЪ < ВЪРХЪ (ст.-сл. ВРЪХЪ) 2. Сполуки -ор-, -ол-, -ер-, -ел-, у складі яких на місці [о] та [е] ніколи не було зредукованих [ъ] та [ь], відображені у словах: ПОЛКА < ПОЛЬКА (пор. ПОЛЬКЪ) ГОРКА < ГОРЪКА (пор. ГОРЪКЪ)

Навчальне видання

Пилипак Валерія Павлівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА)

Методичні рекомендації
для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр»
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 Філологія
ОП 035.10 Прикладна лінгвістика
та 035.01 Українська мова і література

Редактор О. А. Солдатова
Технічний редактор Т. О. Важеніна-Гопрак

Підписано до друку 22.09.2025
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 2,55.
Тираж 30. Зам. 99.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018